

FOLKLOR MATERIALLARINING BOLALAR YOZMA ADABIYOTIGA O‘TISH MEXANIZMLARI

Ayimbetova Shiyrin Jabbar qizi

*Qoraqalpog‘iston Respublikasi Chimboy tumani 27-maktabning Ona tili va
adabiyoti fani o‘qituvchisi*

Bolalar yozma adabiyoti ko‘pgina xalqlarda xalq og‘zaki ijodi namunalari zahirida shakllangan. Tez aytish, topishmoq, o‘yin qo‘shiqlari, rivoyat, afsona, ertak, maqol, masal, doston kabi janrlarning aksariyati dastlab bolalarga atab yaratilgan og‘zaki asarlar bo‘lib, bolalar adabiyotining ilk manbalarini tashkil etadi. Shu bois yozma adabiyot paydo bo‘lishida xalq ijodi mazmunan va shaklan tayanch bo‘lgan. Bolalar adabiyotidagi ko‘plab mashhur asarlar bevosita bolalar uchun yozilgan yoki aslida bolalarga mo‘ljallanmagani holda, keyinchalik bolalar kitobxonligi doirasiga o‘tgan – ayniqsa folklor syujetlari va obrazlari bolalar adabiyotida o‘z o‘rnini topgan. Bunda og‘zaki ijod namunalarini bolalar ongiga mos shaklda yozma asarga aylantirish turli usullar (o‘tish mexanizmlari) bilan amalga oshiriladi. Quyida folklor materiallarining bolalar yozma adabiyotiga o‘tishining asosiy tipologik shakllari tahlil qilinadi.

Bevosita transpozitsiya (to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish): Folklor asarini deyarli o‘zgartirishsiz yozma matnga o‘tkazish, uni ilmiy-texnik yoki badiiy qayd sifatida bolalarga yetkazish usulidir. Bunda matnning syujeti va tuzilishi saqlanadi, faqat og‘zaki nutqdan yozmaga transpozitsiya qilinadi. Masalan, aka-uka Grimmlar XVII–XVIII asrlarda nemis xalq ertaklarini to‘plab, so‘zma-so‘z yozib olgan va ularga badiiy sayqal berib, “Bolalar va oilaviy ertaklar” nomi bilan nashr etganlar. Grimmlarning uch jildlik to‘plamiga 200 dan ortiq ertak kirgan bo‘lib, aksariyati xalqdongina tinglab yozib olingan va minimal tahrir bilan chop etilgan. Bu usulda ertak aytuvchidan eshitilgan xalq ertagi yoki doston matni deyarli asl holicha bolalarga yetkaziladi. O‘zbek adabiyotida ham xalq og‘zaki ijodidagi ko‘plab ertak va maqollar XIX asr va jadid adabiyoti davrida matnga tushirilgan. Masalan, **Gulxaniy** o‘zining “Zarbulmasal” asarida xalq maqol va masallarini to‘plab, bolalar tarbiyasiga mos pand-nasihat yo‘sinda tartib bergan. Bevosita transpozitsiya natijasida folklor asarlari yozma adabiyot mulkiga aylanar ekan, ularning bolalar dunyoqarashiga mos ma’naviy g‘oyasi saqlab qolinadi.

Adaptatsiya (moslashtirish): Folklor materialini bolalarga tushunarli va qabul qilinarli tarzda qayta ishlash usuli hisoblanadi. Adaptatsiyada asl og‘zaki asar mazmuni saqlansa-da, uning tili, hajmi va detayllari kichik yoshdagi

kitobxonlar uchun soddalashtiriladi. Ma'lumki, og'zaki ijod namunalari orasida ancha murakkab yoki kattalar uchun mo'ljallangan variantlar bo'lishi mumkin. Ularni bolalar adabiyotiga kiritishda ijodkor matnni qisqartirishi, qahramonlarning xarakterini yumshatishi yoki voqealarni axloqiy xulosa bilan yakunlanuvchi shaklga keltirishi mumkin. **Sharl Perro** XVII asrda fransuz xalq ertaklarini saroy adabiy uslubida qayta ishlab, bolalar uchun "Maftunkor uyqudagi go'zal" va "Qizil qalpoqcha" kabi ertaklarni yaratgan – bunda u xalq og'zaki siyujetini saqlab qolgan holda, soddaroq tilda va o'zigacha bo'lmagan yozma shaklda bayon qildi. Xuddi shuningdek, **Xans Kristian Andersen** daniy xalq afsonalari va ertaklaridan ilhomlanib, ularni yangi badiiy syujetlar tarzida moslashtirgan; masalan, "Malika va no'xat" ertagi orqali u og'zaki rivoyat motivini bolalar uchun sodda, ammo ta'sirchan shaklda hikoya qilgan. Adaptatsiya jarayonida muhim omil – asarning tarbiyaviy qiymatini saqlashdir. Chunki moslashtirish orqali bolalarga mo'ljallangan matnda ham folklordagi kabi ezgulikning yovuzlik ustidan g'alabasi, adolat va mehnatsevarlik kabi g'oyalarning ustuvorligi ta'minlanadi.

Erkin talqin (ijodiy qayta hikoyalash): Bu usulda yozuvchi folklor syujetini asar uchun asos qilib oladi-yu, lekin uni ijodiy erkinlik bilan o'zgartiradi yoki to'ldiradi. Natijada asl manbaga qisman mos, lekin yangi badiiy qiymat kasb etgan asar yaratiladi. Erkin talqinda muallif o'ziga xos uslubini qo'shadi, ba'zan voqealar rivojini boshqacha yo'nalishda olib boradi yoki yangi qahramonlar qo'shadi. **Korney Chukovskiy** bolalar adabiyotida erkin talqin ustasi bo'lgan: u ingliz yozuvchisi H. Lofting asaridagi doktor Dolittle obrazidan ilhomlanib, "Doktor Aybolit" she'riy ertagini yaratdi – bu aslida tarjima emas, balki mustaqil qimmatga ega yangi asar edi. Xuddi shunday, **Aleksey Tolstoy** italyan xalq ertagi qahramoni Pinokkioni erkin talqin qilib, rus bolalariga mo'ljallangan "Oltin kalitcha yoki Buratino sarguzashtlari" ertak-qissasini yozdi. Bu asarda Tolstoy Pinokkio syujetini qayta ko'rib chiqib, rus madaniy kontekstiga yaqin yangi detallarga boyitdi va natijada asar butunlay yangi qiyofa kasb etdi. Erkin talqin qilishda muallif folklor motivini asar poydevori sifatida qo'llab, uning atrofida o'z fantaziyasini yoyadi – masalan, **Pushkin** rus xalq ertaklaridagi obraz va voqealarni o'z poema-ertaklarida qayta talqin qilib, "Baliqchi va baliq" hamda "Shoh Saltan haqida ertak" kabi nodir asarlar yaratgan (Shoh Saltan haqidagi ertak syujeti xalq og'zaki "Ajoyib bolalar" ertagiga borib taqaladi). O'zbek adabiyotida Hamid Olimjonning "Oygul va Baxtiyor" dostoni ham xalq dostonlaridan ozuqa olgan holda erkin talqin qilinib yozilgan bo'lib, unda folklordagi sehrli qush (Semurg') va boshqa motivlar ijodkor tomonidan yangi mazmun bilan boyitilgan. Bunday

ijodiy talqinlar natijasida folklor syujetidan kelib chiqqan, lekin mustaqil badiiy qiymatga ega bolalar asarlari yuzaga keladi.

Kontekstual qayta ishlash: Bu usul folklor asarini yangi tarixiy yoki ijtimoiy muhitga moslashtirib yozishni anglatadi. Ya'ni, an'anaviy ertak yoki afsonadagi voqealar zamon va makonni o'zgartirilgan holda qayta hikoya qilinadi. Masalan, **Aleksandr Volkov** amerikan yozma ertagi "Oz sehrgari"ni sovet bolalari mentalitetiga yaqin tarzda kontekstual moslashtirib, "Zumrad shahrining sehrgari" asarini yaratgan – bunda u asl asardagi ba'zi motiv va nomlarni mahalliylik (ruscha) variantga almashtirgan holda yangi asar qog'ozga tushirgan. Kontekstual ishlash ko'pincha tarjima bilan qo'shib ketadi: tarjima jarayonida ham folklor matni yangi madaniy muhit talablari va bolalarning dunyoqarashiga muvofiq tarzda o'zgartirilishi mumkin. O'zbek bolalar adabiyotida xalq og'zaki ijodini kontekstual o'zlashtirishga misol sifatida **Xudoyberdi To'xtaboyev**ning asarlarini keltirish mumkin. U o'zining "Sariq devni minib" kabi fantastik-sarguzasht qissasida ertaklardagi **dev** obrazini zamonaviy bola qahramonlar olamiga olib kirib, kulgili va mazmunli voqeani yaratgan. To'xtaboyev folklor qahramonlarini bugungi ijtimoiy muhit va bolalar hayotiga yaqinlashtirib, kontekstni o'zgartirgan holda yangi syujet quradi. Bu kabi kontekstual adaptatsiya bolalarda tanish folklor motivlariga nisbatan yangicha qiziqish uyg'otadi va ularni o'z davr muammolari bilan bog'laydi.

Syujet transformatsiyasi (fabula o'zgarishi): Folklor asarining syujetini tubdan o'zgartirib yoki bir nechta folklor syujetlarini birlashtirib yangi asar yaratish usulidir. Bu holda muallif asl ertak yoki dostonning fabulasini ijodiy tarzda qayta quradi: voqealar ketma-ketligi, yakun yoki qahramonlarning taqdiri yangi maqsadga muvofiq o'zgartiriladi. **Samuil Marshak**ning "Ahmoq sichqoncha haqida ertak" asari ma'lum ma'noda xalq og'zaki hayvonlar ertaklari poetikasini yangicha syujet bilan boyitgan o'zgacha ertak bo'lib, unda an'anaviy "uyquga ketmayotgan bola" motivi yangi dramatik yechim bilan taklif etiladi. Shuningdek, turli xalqlarning mashhur ertaklari asosida davomi yozilgan asarlar ham syujet transformatsiyasiga misol bo'ladi. Masalan, fransuz xalq ertagi qahramoni **Qizil qalpoqchaning** sarguzashtlarini qayta davom ettiruvchi zamonaviy ertaklar, yoki rus xalq ertagi "Uch ayiqlar" syujetini o'zgartirib, kichkina qiz o'rniga o'g'il bola ishtirok etadigan variantlar yaratilgan. Syujet transformatsiyasi ko'pincha davr talabiga ko'ra ertakni yangilash maqsadida qo'llanadi. **K. Chukovski**ning ilk ertagi "Timsoh" aynan syujet transformatsiyasiga misol bo'la oladi: u mazkur asarni A. M. Gorkiy rivoyat qilib bergan bir voqea asosida yozgan bo'lib, natijada mutlaqo yangi, o'sha davr bolalariga mo'ljallangan qiziqarli ertak paydo bo'lgan.

Bunda Gorkiy aytib bergan anekdotik voqea Chukovskiyning ijodkorligi bilan bolalarbop syujetga aylantirilgan. Xulosa qilib aytganda, syujetni o'zgartirish orqali muallif folklor materialiga yangicha ma'no-mazmun bag'ishlaydi, uni o'z davrining estetik va ma'naviy talablari asosida qaytadan quradi.

Misollar va nazariy yondashuvlar: Yuqoridagi usullar jahon va milliy adabiyot tajribasida keng qo'llangan. Jumladan, aka-uka Grimmlar tomonidan bevosita to'plangan ertaklar dunyo bolalar adabiyoti xazinasiga asos bo'ldi. K. Chukovskiy va S. Marshak kabi yozuvchilar xalq og'zaki ijodi poetikasini bolalar poeziyasi va nasriga muvaffaqiyatli tatbiq etdilar – ularning asarlarida xalq ertaklariga xos sodda til, quvnoq ohang va axloqiy xulosa an'analari yaqqol seziladi. Masalan, Marshakning “Bo'ri va echkichalar” kabi she'riy ertagi yoki Chukovskiyning “Chumoli va Kapo'lon” (ruscha “Tarakanishche” – Suvarak) asari hayvonlar haqidagi xalq ertaklari ruhida yangicha siujet bilan bitilgan. O'zbek bolalar adabiyotida esa folklor an'analari “adabiy ertak” janri rivojiga katta turtki bo'ldi. **Hamid Olimjon, Shukur Sa'dulla, G'afur G'ulom, Xudoyberdi To'xtaboyev** singari adiblar xalq og'zaki ijodidan bevosita ilhomlanib, bolalar uchun bir-biridan mazmunli asarlar yaratdilar. Masalan, Shukur Sa'dullaning “Uch ayiq” va “Ayyor chumchuq” ertaklari xalq ertaklari syujetlariga asoslangan holda yozilgan bo'lib, shakl va mazmun jihatidan puxta badiiy asarlar sirasiga kiradi. G'afur G'ulomning bolalar uchun ijod namunalari ham (masalan, topishmoq va latifalarga yaqin “Kim aytdi?” kabi she'rlari) xalqona uslubga tayangan. X. To'xtaboyev esa zamonaviy sarguzasht qissalarida ertaklardagi sehrli jismlar va afsonaviy mavjudotlarni (dev, parilar va hokazo) kontekstual ravishda qo'llab, milliy bolalar fantastikasiga asos soldi.

Xulosa: Folklor materiallarining bolalar yozma adabiyotiga o'tish mexanizmlari rang-barang bo'lib, har bir usul adabiy jarayonda o'ziga xos vazifani bajaradi. Bevosita transpozitsiya milliy madaniy merosni asliga yaqin shaklda saqlab qolsa, adaptatsiya va erkin talqin uni yangi avlodga tushunarli qilib yetkazadi. Kontekstual qayta ishlash va syujet transformatsiyasi esa folklorga zamonaviylik va dolzarblik baxsh etadi. Jahon adabiyoti (Grimm ertaklari, Andersen, Perro), sobiq MDH xalqlari adabiyoti (Chukovskiy, Marshak va boshqalar) hamda o'zbek bolalar adabiyoti (G'. G'ulom, X. To'xtaboyev va boshqa mualliflar) tajribasi shuni ko'rsatadiki, og'zaki xalq ijodiy merosi yozma adabiyotga turli yo'llar bilan o'tib, boyib boradi va bolalar estetik tafakkurini shakllantirishga xizmat qiladi. Folklor va bolalar yozma adabiyoti o'zaro uyg'unligi natijasida, bir tomondan, xalq og'zaki ijodining umrboqiy motivlari yangi asarlar orqali yashashda davom etmoqda, boshqa tomondan, bolalar

adabiyoti doimo teran ildiz – folklor xazinasi bilan quvvatlanib, mazmunan boyib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mamasoli Jumaboyev. Bolalar adabiyoti va folklor. Darslik. O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006. 216 b.
2. Suyumov A., Kichkintoylar adabiyoti, T., 1962.
3. Jahongirov F., O‘zbek bolalar folklori, T., 1975.